

Володимир Пришляк

ІСТОРІЯ ГЕТЬМАНСТВА ДАНИЛА АПОСТОЛА У ВИСВІТЛЕННІ ІВАНА ДЖИДЖОРИ

В історії козацького Гетьманату першої половини XVIII ст. після трагічної для української справи Полтавської баталії світлим відрізком завжди виділявся період гетьманування Данила Апостола. В січні 1930 р. Михайло Грушевський у передмові до посмертної збірки праць свого улюбленого учня з львівської історичної школи і дослідника Гетьманщини Івана Джиджори слушно назвав період між Мазепою і Розумовським першим ліквідаційним періодом, розділеним “короткою передишкою часів Апостола”¹ у планомірному і централізаторському нищенні російським самодержавством підвалин української автономії. Жоден з представників старої та новітньої української історіографії, зрештою, і не пробував заперечити чи засумніватися з приводу цього висновку авторитетного метра.

На кінець XIX і початок XX ст., припадають присвячені гетьмануванню Д. Апостола найгрунтовніші археографічні публікації Олександра Лазаревського² та Михайла Слабченка³, а на початок XX ст. – перші опубліковані розвідки Івана Джиджори, основані на посиленних архівних пошуках⁴. І. Джиджора, услід за М. Грушевським, який називав Д. Апостола “одним із останніх представників кращих часів старих поколінь автономістів, які ще не зневірилися у можливості принципової політики”⁵, протиставляв Апостола – одного, за його словами, “з кращих історичних українських діячів” і “рішучого автономіста” – його безвольному попередникові на гетьманстві – Іванові Скоропадському⁶. Справді, неповних сім років правління (від 1 жовтня 1727 р. до 17 січня 1734 р.) поважного у літах, майже 80-літнього, гетьмана залишалися одним з найцікавіших періодів згасання козацької автономії у підросійській Україні.

---

¹ М. Грушевський. Передмова // І. Джиджора. *Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки*. Київ, 1930. С. 5.

² А. Лазаревский. Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества XVII–XVIII вв. Апостолы // *Русский архив*. 1875. Т. 1. С. 1-91; Його ж. Дневник Павла Даниловича Апостола // *Киевская старина*. 1895. Кн. 7-8. Т. 50. С. 100-155; Його ж. Ходатайство гетмана Апостола о назначении в Глухов второго доктора // Там само. 1902. Кн. 2. Т. 76. С. 88-89 та ін.

³ М. Е. Слабченко. *Протокол отпускных писем за гетмана Апостола 1728 года тут и по отъезде его вельможности записки щоденния при конце того же года 1728*. Одесса, 1913.

⁴ І. Джиджора. Нові причинки до історії відносин російського правительства до України в 1720-х і 1730-х рр. // *ЗНТШ*. Львів, 1904. Т. 61. Кн. 5. С. 1-40.

⁵ М. С. Грушевський. *Очерк истории украинского народа*. Киев, 1991. 2-е изд. С. 255.

⁶ І. Джиджора. *Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки*. С. 57, 131.

Улюбленець і навіть “протеже” М. Грушевського, котрий згодом називав його не інакше, як “мій ученик і приятель”⁷, Іван Джиджора⁸ – один з небагатьох молодих істориків у підавстрійській Галичині, який, за порадою свого наставника і власним бажанням, займався історією лівобережного козацького Гетьманату складної та трагічної післямазепинської доби.

Життєві та наукові дороги М. Грушевського та І. Джиджори перетнулися у стінах Львівського університету. Уродженець села Заставці Підгаєцького повіту (нині Монастириського району Тернопільської області), селянський син Іван Джиджора⁹ із відзнакою закінчив Бучацьку державну гімназію і з невеличкою стипендією від міста записався на зимове півріччя 1902/1903 навчального року в історичну групу філософського факультету. Уже в перші роки університетських студій Іван слухав лекції М. Грушевського (з курсів “Історія України-Руси”, “Вибрані питання з історії Східної Європи”, “Церковні відносини Східної Європи”, “Суспільно-політичні і економічні відносини українських земель” та інших)¹⁰.

Своєрідною компенсацією за не завжди відмінну якість університетської лектури був дидактичний семінар під назвою “Історичні вправи”, під час якого пріоритету набували не лекційні, а індивідуальні заняття – так звані *privatissima*¹¹ з невеликою кількістю зацікавлених у науці студентів.

Дослідницький інтерес І. Джиджори до правління гетьмана Данила Апостола визначився чи не одразу. На перших порах за завданням М. Грушевського він опрацював 14 великих нововиданих томів архівних джерел – протоколів, журналів та указів Верховної Таємної ради 1726–1730 рр. та документів Кабінету міністрів імператриці Анни Іоанівни за 1731–1740 рр., які опублікувало Історичне товариство в Петербурзі. На цих матеріалах І. Джиджора і написав свою першу роботу. 24 травня 1904 р. на засіданні Історично-філософської секції М. Грушевський представив працю 24-річного студента з попередньою назвою “Нові причинки до історії московсько-українських відносин 1726–37 рр.” Було ухвалено друкувати її в “Записках НТШ”¹². Доречно зазначити, що й надалі М. Грушевський реферував науковий доробок І. Джиджори¹³. У примітці на початку своєї першої друкованої студії молодий автор зазначав: “Ся праця написана була спочатку для семінара проф. Грушевського на львівськiм університеті, на предложену ним тему, а тут

⁷ М. Грушевський. Спомини / Підгот. тексту і примітки С. Білоконя // *Київ*. 1989. № 10. С. 127.

⁸ В. В. Пришляк. Джиджора Іван Миколайович // *Українське козацтво: Мала енциклопедія*. Київ; Запоріжжя, 2002. С. 129-130; Його ж. Джиджора Іван // *Енциклопедія історії України: В 5 т.* Київ, 2004. Т. 2: Г–Д. С. 375.

⁹ Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України (далі – ЛНБ). Від. рукописів. Ф. 1 (НТШ). Од. зб. 781/1 (І. Джиджора. “Сurriculum vitae” [1910 р.]). Арк. 1; Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). Ф. 26 (Університет ім. Яна Казимира у Львові). Оп. 15. Од. зб. 607. Арк. 28.

¹⁰ ДАЛО. Ф. 26. Оп. 15. Од. зб. 608. Арк. 27; Од. зб. 609. Арк. 40; Од. зб. 610. Арк. 41; Од. зб. 611. Арк. 39.

¹¹ М. Грушевський. *Автобіографія* / Друк. як рукопис. Київ, 1926. С. 13.

¹² *Хроніка НТШ*. Львів, 1904. Ч. 19. Вип. 3. С. 17.

¹³ В. Пришляк. Іван Джиджора: життєвий шлях та наукова спадщина // *Михайло Грушевський і львівська історична школа* (“Львівські історичні праці. Матеріали засідань і конференцій”. Вип. 1). Нью-Йорк; Львів, 1995. С. 197.

друкується в переробленій формі, по вказівкам зробленим Вп. п. професором на семінарі¹⁴. Здійснивши реконструкцію процесу поетапної ліквідації Російською імперією засад української автономії, автор прийшов до висновку, що “так як це робило російське правительство на Україні, поступають держави в підбитих провінціях, котрих не сподіваються при собі на дальше удержати, отже, користаючи з часу, визискують їх усякими можливими способами”¹⁵. Розвідка майже відразу була залучена до наукового вжитку. Вдалі вислови І. Джиджори з приводу урядових санкцій Кабінету міністрів Анни Іоанівни щодо України навіть зацитував у своїй статті на сторінках листопадово-грудневого числа “Киевской старины” Володимир Пархоменко¹⁶.

На весняному 1905 р. засіданні НТШ було схвалено проект підготовки до видання документальних матеріалів з козацько-гетьманської доби української історії, запропонований М. Грушевським. Він звернув увагу молодих дослідників на те, що “студіювання історії козаччини стрічається з великою перешкодою в браку джерел, і се служить причиною, що сучасний стан нашого знання сього періоду далеко не відповідає його важности й інтересу... Се вкладає моральний обов’язок на нашу археографічну комісію – застановитися над сею справою”¹⁷. Тож навесні 1905 р. з ініціативи професора поновила свою роботу Археографічна комісія НТШ¹⁸. А вже влітку цього ж року від її імені були організовані наукові експедиції-відрядження до архівів та рукописних відділів бібліотек Харкова, Москви, Петербурга, Кракова і Варшави. Молоді археографи з семінару Грушевського розібрали між собою окремі малодосліджені періоди в історії козаччини і розпочали систематичний збір нових архівних першоджерел для публікацій у збірниках документів.

І. Джиджорі випало їхати до Харкова, Києва і Москви. Коло його зацікавлень замикалося на конкретному хронологічному відтинку, визначеному як “часи між Мазепою і Розумовським – перший ліквідаційний період, розділений короткою передишкою часів Апостола”¹⁹, тобто Гетьманщина в 1720–1740 рр. “З усім запалом своєї глибокої, небуденної натури”²⁰ віддався він обраній темі. Серед досліджень, якими мали б займатися історики Наддніпрянщини, ця тема залишалася відкритою і, на жаль, не знаходила охочих на Великій Україні. Лише в особі молодого галицького історика знайшла свого завзятого і відданого дослідника. М. Грушевський з гордістю писав пізніше про цю наукову сміливість свого учня: “Джиджора – тоді ще зовсім молодий науковий робітник, що ледве тільки сходив з університетської лавки, взяв своїм завданням освітити історію ліквідації державного життя Козацької України – централістичну політику російського уряду – в зв’язку з економікою,

¹⁴ І. Джиджора. Нові причинки до історії відносин російського правительства до України в 1720-х і 1730-х рр. // *ЗНТШ*. 1904. Т. 61. Кн. 5. С. 1.

¹⁵ Там само. С. 40.

¹⁶ В. П[архомен]ко. Конец старой Малороссии (1733–1788 годы в истории левобережной Украины) // *Киевская старина*. 1905. Т. 91. С. 344.

¹⁷ *Хроніка НТШ*. Львів, 1905. Вип. 4. Ч. 24. С. 19-20.

¹⁸ І. Б. Гирич. Організація М. С. Грушевським археографічної роботи у львівський період життя й діяльності (1894–1914 рр.) // *Український історичний журнал*. 1997. № 1. С. 73.

¹⁹ М. Грушевський. Передмова. С. 5.

²⁰ Там само.

ліквідацію політичних прав України, в зв'язку з змаганнями російської буржуазії зробити Україну ареною російського капіталу... Се дійсно було чергове наукове завдання”²¹.

Праця І. Джиджори як експедиційного археографа від НТШ у харківських, київських та московських архівах розпочалася фактично з серпня 1905 р.²² Щоб полегшити доступ до архівних фондів за кордоном, Товариство розробило спеціальне клопотання до Російської Академії наук про надання дозволу працювати в московських архівах І. Джиджорі та І. Крип'якевичу²³. У серпні-вересні 1905 р. І. Джиджора здійснив першу археографічну подорож до архівосховищ у Харкові та Москві²⁴. Історичний архів у Харкові, в якому за рекомендацією М. Грушевського Джиджору опікував Дмитро Багалій²⁵, давав змогу зосередитись на діяльності Першої Малоросійської колегії в Україні. Зібраний великий фактичний матеріал дозволив молодому вченому в січні наступного року подати на суд Виділу (Президії. – В. П.) НТШ свою розвідку “Реформи Малоросійської колегії на Україні в роках 1722–1723”, яку визнали гідною друку²⁶. Вона увійшла до виданого 1906 р. ювілейного “Наукового збірника, присвяченого професорови Михайлови Грушевському з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904)”.

25 лютого 1906 р. І. Джиджору, В. Герасимчука, І. Крип'якевича, І. Кревецького та Д. Коренця прийняли у члени Археографічної комісії НТШ²⁷. У наступному томі “Записок НТШ” під рубрикою *Miscellanea* (Повідомлення) була надрукована нова робота І. Джиджори, присвячена соціальному статусові українського селянства у 20-х роках XVIII ст.²⁸

Російський академік Олександр Лаппо-Данилевский активно сприяв І. Джиджорі в його пошуках. 14 листопада 1907 р. до свого листа із Санкт-Петербурга він долучив виписку зі звіту Історико-філологічного відділення Імператорської Академії наук, у якій йшлося про те, що на прохання М. Грушевського зі Львова І. Джиджора, який вивчає „лад і управління Малоросії” з часів Скоропадського до Апостола, отримав відповідне відношення, що дозволяє йому працювати у наступних архівах: Головний архів Міністерства закордонних справ у Москві, Московський архів Міністерства юстиції, Київський центральний архів і Харківський історичний архів (архів Малоросійської колегії)²⁹.

У 1908 р., як і Мирон Кордуба, І. Джиджора здійснив довготривале археографічне відрядження до Москви, де протягом квітня–липня 1908 р. в уже згаданих тамтешніх

²¹ Там само. С. 4.

²² Центральний державний історичний архів України у Киві (далі – ЦДІАУК). Ф. 1235 (Грушевські – історики і філологи). Оп. 1. Од. зб. 447. Арк. 11.

²³ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАУЛ). Ф. 309 (НТШ). Оп. 1. Од. зб. 42. Арк. 66 зв., 70; од. зб. 154. Арк. 9, 10.

²⁴ ЦДІАУК. Ф. 1235. Оп. 1. Од. зб. 447. Арк. 11-13 зв.

²⁵ Там само. Арк. 1.

²⁶ *Хроніка НТШ*. Львів, 1906. Ч. 25. С. 8-9.

²⁷ Там само. С. 15.

²⁸ І. Джиджора. До питання про свобідний перехід посполитих на Україні в 20-х рр. XVIII в. // *ЗНТШ*. 1906. Т. 70. Кн. 2. С. 168-170.

²⁹ ЦДІАУК. Ф. 1235. Оп. 1. Од. зб. 585. Арк. 14, 19; “Прошу принять уверение в совершенном почтении и преданности”. Письма А. С. Лаппо-Данилевского М. С. Грушевскому. 1905–1914 гг. / Публ. И. Б. Матяш // *Исторический архив / Россия и Украина XVI–XX вв.* 2002. № 4. С. 142, 143-144.

архівах і Рум'янцевському музеї шукав документи з історії Гетьманщини за доби Данила Апостола³⁰.

Подібними до вражень М. Кордуби було розчарування І. Джиджори з приводу роботи московських архівів³¹. 29 березня 1908 р. з Москви І. Джиджора писав з прихованим “класово-становим” підтекстом та з певним романтичним пієтетом одночасно до майбутньої дружини Наталі Навроцької, з якою побрався наступного року:

Таких як тут, архівів, з огляду на величину і багатство поміщених в них матеріялів, особливо для нашої рідної дорогої історії не знайдеш в цілій Європі. Горе тільки, що вони не гаразд упорядковані, та і в декотрих з них (архівь министерства юстиції) сидять люди, не скажу не дуже то ввічливі, але скорше нетямущі в таких справах – отже чоловікові чужому, свіжому тяжко приходить ся орієнтуватися в такій масі матеріялу. Адже ж тут (в архивь мин. иностр. дѣлъ і юстиції) числиться на міліони, розумієш, на міліони (підкреслення І. Джиджори. – *В. П.*) ріжних рукописів навіть досі не розібраних! Тут би сидіти чоловікові літами, а не тижнями – от тоді би що не будь путнього вийшло. А признаюся, я сидів би Бог зна, доки тільки біда, що грошей ніяк ні звідки не добудеш на таке сидженне...

Тут тобі так наче в сні пересувається перед очима давня-древня старовина! Так і стають перед Тобою всі оті Володимири, Ярослав, Богдани, Апостоли і т. и. кармазинові панове. А тут за ними тягнеться цілий ряд малого люда, всіх отих “значкових” та значних військових товаришів та простих рядових, що за славних геройських часів, по тюрмах турецьких гнили та просилися “на ясні зорі і тихі води, у край веселий та мир хрещений”, а дальше більш прозаїчно свої голови клали, будуючи московські кріпости, сушачи болота, копаючи невські канали, та сиплючи вали від Дніпра аж до Дону. Ще більша маса таких простих собі “посполитих”, що ліси у Брянську рубали, сплавляли їх по Дніпрі аж до Чорного моря, на підводах своїх возили московські гармати та інше знаряддє воєнне, не шадячи – з мусу – “живота свого”, а в нагороду за се попадали під кормигу якому небудь пану сотникові новомлинському, котрий решту соків, не витягнув з них московськими поручиками, витягав. І все те робилося для добра і слави “милої отчизни України”, над якою так бідкався літописець Величко. Та з другої сторони виринають інші образи далеко не такої гарної краски. Ну та що тут багато й говорити, усього було доволі, тільки нікому усе те на світ божий витягати та змальовувати, як слід, зрештою ні для кого, бо ніхто сього не розуміє і не хоче розуміти. Ох, тягне мене усіма невидимими ланцюгами до отсеї нашої старовини, і ніяк не можу їх порвати, а не маю змоги знова сидіти, обклавши себе тими документами³².

³⁰ ЦДАУК. Ф. 1235. Оп. 1. Од. зб. 585. Арк. 167, 175-177, 179-179 зв., 180-182, 190-194, 197.

³¹ В. Пришляк. Мирон Кордуба та Іван Джиджора: рецензент і автор // *До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-ліття*. Київ; Львів, 2004. Т. 2. С. 529-531.

³² ЦДАУЛ. Ф. 309. Оп. 1. Од. зб. 2317. Арк. 48-49 зв.

Епістолярні матеріали дають змогу відтворити цілісну картину архівних пошуків молодого дослідника. У листі з Москви до М. Грушевського від 11 травня 1908 р. І. Джиджора відзначав:

Матеріалу тут є доволі, хоч він дуже порозкиданий й шукати приходиться більш навгад. Поки що я обмежений на архів юстиції і Рум. (Рум'янцевський. – *В. П.*) музей, бо до архіву заграничних справ в мене ще нема дозволу. Найпоганійше в моїх роботах те, що як раз для наших справ нема описий ані індексів, а ті, що вже надруковані, нікуди не годяться. Про се я вже переконався кілька разів, заглянувши до кількох стопців Білгородського стола, де по описи не повинно нічого бути для, а там власне знайшли ся цікаві звістки про батька Апостола і його самого і то ще з 1659 р.! ...Скільки можу тепер бачити, то моя робота виходила б далеко більшою, ніж я початково думав, бо я на лихо собі зачав всю ту історію від батька Апостола, замість обмежитися самим тільки гетьманованнем, хоч се власне гетьманованне найменше інтересний період з життя Апостола, який поза тим представляється дуже цікавою фігурою³³.

У наступному листі за 18 травня 1908 р. І. Джиджора писав:

Високоповажаний Пане Професор!

В архіві міністерства юстиції випадково між ділами Правит. Сената натрапив я на преінтересну річ: збірку (здається комплет урядових донесень Апостола за його власноручним підписом до правительства про різні справи в рр. 1730 аж до його смерті). Збірка дуже велика – 326 карток великого foli-anta. До сього додаю в формі алегатів різні слідства, справоздання гетьману різних комісарів то що. Ся сама збірка могла б дати том матеріалів. Може бути, що вдасть ся знайти таку збірку за попередні роки³⁴.

22 травня того ж року дослідник ділився з професором своїми вдалими архівними знахідками, зокрема, що натрапив “на всенародні подяки, висловлювані Петру II за приверненне гетьманства – все те в оригіналах! з власноручними підписами старшин – очевидно хто вмів писати – і козаків. Одного поки що ніяк не дійду, а власне ніяк не можу напасти на якісь конкретні вказівки, хто головню настав на приверненне гетьманства в 1727 р. Але може ще пощастить знайти”³⁵.

У листі з Москви від 2 (15) червня 1908 р. І. Джиджора уже конкретніше, в деталях розповідав М. Грушевському:

Я вишую, намічую і виписую архівний матеріал і стягаю, на скільки стає часу, літературу дотичну, на скільки вона існує. Що до сього останнього, то виключаючи Б. Каменського (Д. Бантиш-Каменського. – *В. П.*) і глупі фантастичні видумки Маркевича, то нема ніяких праць про Апостола, як про гетьмана, та і взагалі про гетьманство в тих часах. За те доволі багато всяких коротких статей або заміток, де сьак чи так згадується про Апостола (Лазарев-го (О. Лазаревського. – *В. П.*), Васильчикова... і других) хоч писаних

³³ Там само. Арк. 175-177 зв.

³⁴ ЦДАУК. Ф. 1235. Оп. 1. Од. зб. 447. Арк. 178-178 зв.

³⁵ Там само. Арк. 182.

на інші теми і порозкиданих по найрізнішійших виданнях. Загалом Апостол рішучо за довго жив. Ось ніяк неможу дійти, коли саме він родився, дотепер принята дата 1658 р. н. як не годиться з тим, що мені вдалося найти (там де ніхто не сподівався в Столб. бѣлгород. стола) – а власне документну звістку, що Апостол Данило був вже в 1659 р. з своїм батьком в Москві. Хоч тут знов та сама особа раз називається Данилом, то знов Василем. Та зрештою се не так важно. Я сам добре бачу, що як п. проф. пишуть, матеріалу я вичерпати не годен – на се треба років. Я через те обмежився на політичних і так сказати державно правних відносинах російського правительства до України і відносини українського суспільства до гетманщини. Для сього, як крім того, про що вже писав, знайшов масу документів, які освітлюють закулісну роботу російських інстанцій (резидента, Колегії иностр. дѣл і Верх. Т. Совѣта [Колегії іноземних справ і Верховної Таємної ради. – В. П.]), якої результатом була конституція, т. зв. рішительні пункти, і боротьбу Апостола проти тих обмежень. Дальше я знайшов теж подяки від усіх полків з 1728 р. за затвердження А–ла (Апостола. – В. П.) гетьманом... Ті подяки з одного боку інтересні своїм змістом (зазначенне своєї державно правної окремішности) і підписами всіх старшин аж до війтів включно (се все оригінали і підписи власноручні – очевидно тих хто вмів писати), а з другого боку цікаві як документ, що тодішнє наше правительство уміло робити... vox populi³⁶.

Крім того, віднайдено неопубліковане “Генеральне слідство про маєтності” 1729–1730 рр. Полтавського полку та інші цікаві документи³⁷. І. Джиджора листовно запитував також у професора, чи нема вже дозволу до архіву Міністерства закордонних справ, де, за його відомостями, у справах Меншикова збереглася збірка листів Д. Апостола до О. Д. Меншикова³⁸.

4 червня 1908 р. І. Джиджора знову листовно хвалився професорові: “Матеріалу найшов я велику масу... самі донесення Апостола дадуть зо два томи, тільки часу багато треба, щоб те все перечитати і переглянути. Бачу тому, що гетьманованне Апостола буде велика тема, що саме, так би сказати, уконституванне гетьманства (липень 1727 – серпень 1728 до видання “рішительних пунктів”) можна б написати дисертацію...”³⁹.

Так матеріали листування І. Джиджори з М. Грушевським допомагають прослідкувати скрупульозний процес історичної реконструкції дослідником цілісної картини політики і суспільства козацької України у роки гетьманування Данила Апостола. На основі опрацьованих у Москві документів з-під пера історика вийшла стаття під назвою “Матеріали московського “Архива Министерства юстиции” до

³⁶ Там само. Арк. 186 зв.-187.

³⁷ Там само. Арк. 187. Нині оригінал зберігається у Москві: Российский государственный архив древних актов. Ф. 248 (Сенат). Оп. 1. Ед. хр. 1808. Копія у: ЦДІАУК. Ф. КМФ-7 (Колекція мікрофільмів-7). Оп. 2. Од. зб. 7, 8. На цю тему див.: І. Бутич. Генеральне слідство про маєтності Полтавського полку 1729–1731 рр. // *Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей)*. Київ, 2001. Вип. 12. С. 401-406.

³⁸ ЦДІАУК. Ф. 1235. Оп. 1. Од. зб. 447. Арк. 187 зв.-188.

³⁹ Там само. Арк. 192 зв.

історії Гетьманщини”, яка відразу потрапила на сторінки чергового тому “Записок НТШ”. На початку своєї розвідки автор слушно відзначав, що

з поміж усіх частин пошматованої України історія лівобережа, докладніше кажучи – історія гетьманщини найменше оброблена, а спеціально в деяких питаннях – просто *tabula rasa*. А прецінь гетьманщина се одинока часть України, де український народ найдовше жив у виробленім ним самим державно-автономістичнім устрою, а через те саме жив і релятивно найповніше своїм національно-культурним життєм, без огляду на се, де були центри тієї культури. І власне дякуючи довшому, чим деінде, істнованню державно-автономічної окремішности в масі могло сильніше вкоринитися се почуванне національно-культурної окремішности, так що могло переховати ся через пізніші безпросвітні часи аж до порога XIX ст. і послужити зародком національного відродження. Ясно, що Гетьманщина повинна бути центром нашої історії в XVII і XVIII ст.⁴⁰

Таким чином, історія козацького Гетьманату стала головним предметом студій молодого галицького історика, який намагався не користуватися наперед заданими тезами, а до всього доходив самостійно, ґрунтуючи свої висновки на скрупульозному опрацюванні передусім архівних джерел. Це особливо промовисто видно з його першої історичної оцінки гетьмана Данила Апостола, якого у своїй ранній студії “Нові причинки до історії відносин російського правительства до України в 1720-х і 1730-х рр.” І. Джиджора охарактеризував як “чоловіка слабої енергії”, що виступав ніби виключно в тіні “світлішого князя” О. Д. Меншикова⁴¹. У пізніших публікаціях, опертих на архівних джерелах, проникнувши в суть дослідницької проблематики, І. Джиджора уже заперечував свої попередні поспішні та дещо нерозважливі висновки і дійшов слушної думки, що “сам старий Апостол, один із кращих історичних українських діячів, а при тім рішучий автономіст” і однозначно визнав, що той є “останній гетьман – козак козацької України”⁴².

Наступного року, після пошуків у харківському архіві, зокрема опрацювання діаріуша Генеральної Військової канцелярії за 1732 р.⁴³, з якого І. Джиджора поробив численні виписки, а потім навіть робив посилання у своїй докторській дисертації⁴⁴, але так і не підготував до видання в цілому, вчений знову поїхав до Москви – працювати в архіві Міністерства юстиції⁴⁵. Напередодні в одному з листів з-під Харкова він нагадував дружині: “Я збираю матеріял для першої половини XVIII в. по історії гетьманщини, а спеціально для гетьмановання Апостола (1727–1734 рр.)”⁴⁶.

⁴⁰ І. Джиджора. Матеріяли московського “Архива Министерства юстиции” до історії гетьманщини // *ЗНТШ*. 1908. Т. 86. Кн. 6. С. 59.

⁴¹ І. Джиджора. Нові причинки до історії відносин російського правительства до України в 1720-х і 1730-х рр. // *ЗНТШ*. 1904. Т. 61. Кн. 5. С. 32-33.

⁴² І. Джиджора. *Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки*. Київ, 1930. С. 131, 133.

⁴³ ЦДАУК. Ф. 51 (Генеральна військова канцелярія). Оп. 3. Од. зб. 19249. Арк. 1-297.

⁴⁴ І. Джиджора. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–1730 рр. // *ЗНТШ*. 1910. Т. 98. Кн. 6. С. 59.

⁴⁵ ЦДАУЛ. Ф. 309. Оп. 1. Од. зб. 2316. Арк. 56, 57 зв., 58, 76-78 зв.

⁴⁶ Там само. Од. зб. 2317. Арк. 104 зв.

Ще з 1908 р. І. Джиджора вивчав у Москві архівні документи з історії єврейської торгівлі включно до 1729 р.⁴⁷ Відомо, що 1728 р. під час поїздки до Москви гетьман отримав дозвіл на пропуск на заставах євреїв, які приїжджали з-за кордону на ярмарки Гетьманщини⁴⁸. У листі від 30 березня 1910 р. з Харкова до М. Грушевського Джиджора зауважував, що це питання слід розглядати у зв'язку

з поглядами українського правительства на тодішню жидівську “квестію”, на їх (жидів) роль в тодішніх заграничних торгах (через Польщу) українських купців, шинкарський промисел на Україні, якому жида головно віддавалися, що кидає деяке світло на тодішні ціни різних напрямків і т.д., то ся справа не дуже знов буде виглядати такою спорадичною. Недаром же Апостол в 15 точці своїх “пунктів” (“Пунктів статейних про нужди Малоросії”. – *В. П.*), поданих російському правительству присвятив доволі місця жидівській справі: вона обходила дуже тодішню старшину⁴⁹.

У жовтні того року дослідник повідомляв з Харкова про свою роботу, присвячену євреям в Гетьманщині. У ній йшлося

коротко про торговельний рух за границею (через Польщу), змагання Петра I на рівні з політичною автономією знищити гетьманщину як самостійну економічно-господарську одиницю. Отже заборона вивозити безпосередно за границю цілий ряд продуктів, зміна торговельних шляхів, підданне торгівлі під російську тарифу і т.д., результатом чого, по мойому, було підірванне торгівлі й енергії українських купців і т.д., а се звабило сюди жидів; далше вже йде жидівська історія, яка становити буде заледво половину праці. Таке розширення змусило мене втягнути сюди багато іншого матеріялу для характеристики російської торговельної політики супроти України, а крім того, теж і літературу в сій справі.

І. Джиджора звертався також до професора з просьбою віднайти у польських виданнях текст торговельного трактату між Польщею і Австрією від 19 квітня 1727 р. у справі української торгівлі з Сілезією⁵⁰. Пізніше, у докторській праці, він написав про спроби переговорів 1728 р. австрійського посла при російському дворі графа Вратислава з гетьманом Апостолом, який саме тоді перебував у Москві, у справі відновлення торгівлі Гетьманщини з Сілезією⁵¹. Згодом, до речі, І. Джиджора прочитав доповідь на тему “Жидівське питання в Гетьманщині в зв'язку з її економічним станом” на засіданні Історично-філософської секції НТШ під головуванням М. Грушевського.

В автобіографії 1910 р. І. Джиджора зазначав: “Другу подорож до архівів в Харкові і в Москві відбув підписаний щойно в 1910 р. в цілі зібрання матеріялів до історії гетьманщини, головно для історії гетьманування Данила Апостола (1727–

⁴⁷ ЦДІАУК. Ф. 1235. Оп. 1. Од. зб. 447. Арк. 194.

⁴⁸ *Материалы для отечественной истории* / Изд. М. Судиненко. Киев, 1853. Т. 1. С. 121.

⁴⁹ ЦДІАУК. Ф. 1235. Оп. 1. Од. зб. 447. Арк. 235 зв.-236.

⁵⁰ Там само. Арк. 254-254 зв.

⁵¹ І. Джиджора. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–1730 рр. // *ЗНТШ*. 1911. Т. 105. Кн. 5. С. 54-55.

1734)⁵². У жовтні того ж 1910 р. на засіданні НТШ М. Грушевський зреферував головну, найбільшу за обсягом, працю І. Джиджори “Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–1730 рр.”⁵³, яку під такою ж назвою було надруковано у 98, 101, 103 і 105 томах “Записок НТШ” за 1910–1911 рр.⁵⁴ та яка того ж року вийшла окремою відбиткою. Це солідне дослідження ґрунтувалося, в основному, на детальному вивченні недрукованих матеріалів з Харківського історичного архіву, Московського архіву Міністерства юстиції та Рум’янцевського музею. Висновки роботи стосувалися передусім вивчення торгівлі в Гетьманщині у контексті меркантилістської політики Російської імперії періоду Петра I та його наступників. Ця політика спричинила економічну блокаду козацької автономії – цілу низку обмежень для української торгівлі у вигляді системи “заповідних товарів”, переорієнтації торговельних шляхів на північні ярмарки і порти (що вело до поступової ліквідації традиційних вроцлавського, гданського і кенігсберзького напрямків української зовнішньої торгівлі), регламентації міжрегіональних та міждержавних торговельних контактів, дискримінації щодо окремих категорій купців, зокрема євреїв, протиставлення російського і українського купецтва тощо. Така проколоніальна економічна політика російського абсолютизму, на думку І. Джиджори, не лише нівелювала господарську самостійність Гетьманщини, але й була спрямована на остаточний занепад її політичної автономії⁵⁵. У роботі також подана блискуча характеристика гетьмана: “Сам незвичайно пильний і запопадливий хозяїн, як зрештою майше вся тодішня старшина, якій по за тим мало що лишало ся до роботи, купець-експортер і промисловець”, не лише активно продовжував торгувати волами, маслом та іншими вітчизняними товарами за рубежем, але й ревно захищав інтереси української заграничної торгівлі. Гетьман патрунував купців, які “свої гандлі до Шліонська і Гданська провадять і по ярмарках з товарами їздять”, став ініціатором скликання 1728 р. у Глухові наради купецтва з найбільших українських міст (Києва, Чернігова, Ніжина і Полтави), проводив послідовну митну політику, всіляко домагався від російського уряду відміни системи “заповідних товарів” та знижки індуктного збору. “В голові такого інтелігентного і навченого довгим досвідом чоловіка, що сам пережив ганебну ролі українського суспільства в часі боротьби Полуботка за автономію, у такого чоловіка мусіла витворити ся думка, що для живучости гетьманства і автономії України треба, щоби та автономія давала певні реальні користи суспільству”⁵⁶. Тимчасова реанімаційна доба Данила Апостола – українського державника цікава тим, що в ній можна чітко прослідкувати не лише взаємовідносини між окраїнами і центром новопосталої Російської імперії, й побачити, як традиційна козацька автономія в складний період

⁵² ЛНБ. Від. рукописів. Ф. 1. Од. зб. 781/1. Арк. 1.

⁵³ *Хроніка НТШ*. Львів, 1910. Ч. 44. Вип. 4. С. 6-7.

⁵⁴ І. Джиджора. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–1730 рр. // *ЗНТШ*. 1910. Т. 98. Кн. 6. С. 55-74; 1911. Т. 101. Кн. 1. С. 63-100; т. 103. Кн. 3. С. 54-97; т. 105. Кн. 5. С. 50-91.

⁵⁵ І. Джиджора. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–1730 рр. // *ЗНТШ*. 1911. Т. 105. Кн. 5. С. 88-89.

⁵⁶ Там само. С. 59, 61, 63, 66, 73.

з перемінним успіхом ще мала сили і могла протистояти поступовій, але неухильній інтеграції з потужними структурами змодернізованого Петровськими реформами російського абсолютизму.

1912 р. у Львівському університеті І. Джиджора успішно захистив на окреслену тему дисертацію, про що свідчить виданий 21 грудня того ж року докторський диплом⁵⁷. Ще раніше праця отримала позитивну рецензію наукового керівника – професора М. Грушевського на сторінках травневої книги “Літературно-наукового вісника” та схвальну оцінку під час захисту. “Написана строго науково і документально, – писав учитель і керівник, – вона розгортає одначе таку цікаву сторінку, з життя нашого народу, кидає таке яскраве світло на процес задушення життя старої Гетьманщини російським централізмом, що має високий інтерес для всіх, хто цікавиться нашим життям – причинами упадку українського національного життя і пасивності нашого громадянства перед офіційним обрусінням”⁵⁸.

На сторінках “Записок НТШ” за 1912 р. І. Джиджора встиг опублікувати свою розвідку, присвячену аналізу діяльності вищої адміністративної установи Гетьманщини також і за часів правління Данила Апостола – “До історії Генеральної Військової канцелярії”⁵⁹.

Окрім того, молодий доктор підготував до серійного випуску “Жерел з історії України – Руси” збірку “Актів до історії гетьманського правління 1727–1734 рр.” і навіть представив її 13 лютого 1913 р. на засіданні Історично-філософичної секції НТШ⁶⁰. Вона складалася з двох частин: першу склали документи, що стосувалися становища Гетьманату як автономної одиниці Російської імперії (особливо у 1728 р., до видання “Рішительних пунктів”, та відразу після смерті гетьмана Д. Апостола у 1734 р.); друга ж обіймала документи з історії внутрішнього життя козацької автономії. Перед самою Першою світовою війною, 11 червня 1914 р. “д-р Іван Джиджора, урядник бібліотеки Т-ва”, писав до “світлого Виділу НТШ” про свої плани на відпустку – поїхати ще раз до Москви, щоби в тамтешніх архівах докомплектувати зібрані матеріали ще двома новими документами, про які він дізнався пізніше і без яких не хотів би публікувати уже готової до друку своєї збірки⁶¹. Через вибух війни поїхати не судилося. Збірка документів, заснована на загал на матеріалах, зібраних в московському Архіві Міністерства юстиції, на жаль, не була надрукована, а потім у воєнне лихоліття і зовсім загубилася.

У березні 1930 р. з ініціативи М. Грушевського у Києві відбулося засідання Комісії Західної України ВУАН для вшанування пам’яті І. Джиджори у зв’язку з 50-літтям від дня народження та десятима роковинами з дня смерті⁶². З цієї нагоди

⁵⁷ ДАЛО. Ф. 26. Оп. 15. Од. зб. 1348. Арк. 493.

⁵⁸ *Літературно-науковий вістник*. Київ, 1912. Т. 57. Кн. 5. С. 391.

⁵⁹ І. Джиджора. До історії Генеральної Військової канцелярії // *ЗНТШ*. 1912. Т. 107. Кн. 1. С. 39-57.

⁶⁰ *Хроніка НТШ*. Львів, 1913. Вип. 2. Ч. 54. С. 5.

⁶¹ ЦДАУЛ. Ф. 309. Оп. 1. Од. зб. 2317. Арк. 238.

⁶² Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут рукопису. Ф. X (Архів АН). № 17895. Арк. 1-2 (О. Павлик. “Засідання Комісії Західної України для вшанування пам’яті Івана Джиджори”).

історична секція ВУАН упорядкувала і видала окремим 36-м томом збірку його історичних праць під назвою “Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки”. Передмову до цього тому написав його науковий батько – академік М. Грушевський, який розпочав її такими словами:

В дослідженню історії Гетьманщини займають поважне місце праці покійного Івана Джиджори, незважаючи, що це були праці молодого, початкуючого історика, і він мав змогу працювати над сею темою всього кілька літ... Рідка і визначна була се людина... Як людина визначався чесним і витривалим характером, живим громадським інстинктом, широким світоглядом і об’єктивністю. Як дослідник – виявляв гарне методичне виконання, здібности до ширшого синтезу – і zarazом темперамент совісного, скрупульозного дослідника... Він заглядав глибоко в сучасне громадське та політичне життя і в минуле, вмів досвідом і обсервацією сучасного помагати собі в орієнтації серед фактів минулого. Був патріотом в кращім розумінню слова, глибоко відданим інтересам мас, свободним від всякої національної виключности; завсіди орієнтувався на широкі вселюдські перспективи і енергійно поборював всякий провінціалізм, “патріотизм своєї дзвіниці”⁶³.

---

⁶³ М. Грушевський. Передмова. С. 5, 7.